

SÖZLEŞMELİ ÇİFTÇİLİK ve TARIMDA KADININ GÖRÜNMEYEN EMEĞİ

Ahmet Önder

Giriş

1980 sonrasında dünya genelinde kapitalizmin uğradığı dönüşüm sermaye açısından artı değer yaratılması bağlamında temel olan emek-gücü üzerinde de bir takım dönüşümleri kaçınılmaz olarak tetiklemiştir. Emek-gücünün uğradığı bu yeniden-dönüşüm, fasonlaşma-taşeronlaşma, mevsimlik çalışma, ev eksenli üretim, kadın ve çocuk emeği gibi çeşitli biçimlerde kendini göstermiştir. Yerel ve uluslararası alanda sermaye için bu dönüşüm, emek-gücü dolayısıyla sosyal maliyetlerden feragat etmeyi ve sermaye birikimini artırmayı mümkün hale getirmiştir. Sermaye için adeta gereksiz bir yük niteliği taşıyan sosyal maliyetler, esnekleşme perdesi ile bu maliyetlerden kurtulmanın yolunu tutmuştur. Sermayenin kendini yeniden üretmesi için, tarihsel olarak belirle uğraklarda yaşadığı bu yeniden-dönüşüm dünya genelinde tarım kesimi üzerinde de etkili olmuştur. Tarım kesiminden kamu teşviklerinin hızla tasfiye edilmesi, tarımsal üretimi piyasa koşullarına bağımlı hale getirerek, özel sektörün etkinliğini artırdığı bir süreç başlamıştır. Kapitalist üretim biçiminin tarıma hızla nüfuz ettiği bu süreçte, gerek yerli sermayenin gerekse uluslararası sermaye olmak üzere büyük sermaye grupları bir bütün olarak tarım ve gıda sanayinde etkisini artırmıştır. 1980'lerde uluslararası anlaşmalar ve yerelde bu politikalara uyum neticesinde alınan kararlar devam eden yıllarda ve bugün hala belirleyici durumdadır.

Bu çalışmada ise sözleşmeli çiftçilik uygulamasını, özellikle küçük üreticilerin mülksüzleşerek işçileşme sürecine girdiği, öte yandan söz konusu süreçte kadın emeğinin karşılığı ödenmemiş emeğinin kullanımının yaygınlaşacağını iddia ederek, tartışmaya çalışılacaktır.

1980'li Yıllar – Türkiye Tarımında Yeniden Yapılanma

1970'li yılların ortalarından itibaren kapitalizmin, dünya ölçeğinde sermaye birikim krizine girmesi ile beraber erken kapitalistleşmiş ülkeler ve geç kapitalistleşmiş ülkeler, sermayenin kendini yeniden üretmesi bağlamında sermaye birikiminin yeni koşullarını yaratmanın arayışına girmişlerdir. Bu dönüşüm esnasında uluslararası kurum ve kuruluşlar, devletler, sermaye grupları sürecin sermaye birikimi lehine işleyebilmesi adına aktif rol almışlardır. Bununla beraber,

askeri darbelerle bu dönüşümün başlatıldığı geç kapitalistleşmiş ülkelerin büyük sermaye grupları, kriz sonrası süreçte kendi yerelliklerinde sermaye birikiminin girdiği çıkmazın da etkisiyle aynı dönüşümün parçası olmuşlardır. Bu sürecin bir parçası olan Türkiye’de sermaye birikim sürecinin ulaştığı aşamaya bağlı olarak, ülke içi sermayenin toplam döngüsünde belirli bir donanıma sahip olan az sayıda büyük sermaye grubu, sermayenin toplam döngüsü üzerinde kontrol yeteneklerini yoğunlaştırarak artırmışlardır (Ercan, 2004: 10). Ancak dünya ölçeğinde gerçekleşen sermaye birikiminin içerisinde barındırdığı güç ilişkileri dolayısıyla, Türkiye gibi ülkeler sürecin seyrini belirlemek noktasında yeterli güce sahip olmadığından, verili kuralları kabul eden bir konumda kalmıştır.

Türkiye’de bu süreç için gerekli dönüşümü sağlayacak üç temel aktörden bir tanesi, büyük ölçekli sermaye, ikincisi devlet ve siyasi yapılar, son olarak dünya ölçeğinde sermayenin aktörleri olan Dünya Bankası (DB) ve IMF olmuştur (Ulukan, 2009: 108). IMF ve (DB)’nın yol göstericiliğinde, askeri rejimle de desteklenen yeni birikim modeli, ücretlerde ve tarımsal gelirlerde cumhuriyet döneminin en uzun süreli, en kapsamlı gerilemesine yol açmıştır (Oyan, 2004: 51).

Dünya ölçeğinde kapitalizmin kendini yeniden üretmesi için mecburi olan dönüşüm, Türkiye özelinde 24 Ocak kararları ile bilinen neoliberal ekonomik politikaların hayata geçirilmesi ile yeniden-başlatılmıştır diyebiliriz. Mevcut politikalar genel hatlarıyla devletin ekonomideki rolünü azaltmayı, çeşitli kamu kuruluşlarının tasfiyesini, ihracata yönelik birikim modeli ile yabancı sermaye yatırımları için uygun koşulları yaratmayı amaçlamaktadır. Bu kararlar beraberinde tarım kesimi için önemli değişiklikler de getirecektir. 1980 öncesi dönemde yaşanmış olan yüksek enflasyon, aynı dönem için tarımsal ürünlere sağlanan yüksek kamu destekleri ile bağdaştırılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde tarımsal üreticileri gerek fiyat, gerekse maliyetler yönünden destekleyici nitelikteki politikalardan önemli ölçüde uzaklaştırılmıştır (Ulukan, 2009 109-110). Öyle ki azaltılan desteklerle ilişki olarak, 1980 yılından 1990 yılına gelindiğinde desteklenen ürün sayısında neredeyse yarı yarıya bir düşüş yaşanmıştır. 1980’de 22 olan desteklenen ürün çeşidi, 1990’da 9’a düşmüştür (Oyan, 2004: 51).

Türkiye içine girmiş olduğu sermaye birikimi çıkmazında, sürecin seyrini dönüştürücü güçten yoksun olduğuna daha önce değinmiştik. Mevcut kapitalist sistem içerisinde aranan çözümler ise yine mevcut sistemin güç odakları ile ilişkilenmeyi mecburi kılmaktadır. Bu bağlamda Türkiye 27 Haziran 1985’te DB arasında ‘‘tarım sektörünün yapısal uyumunun sağlanması’’ amacıyla bir sektörel kredi anlaşması imzalanmıştır (Ulukan, 2009: 110). 1980 sonrası dönüşümün piyasalarda serbestleşme doktrini ve sermaye birikim sürecine içkin olarak devletin artan-azalan mevcudiyeti, bu süreçte azalarak varolmuştur. Tarım sektörünü ilk elden etkileyen düzenlemeler neticesinde daha önce tarım sektörüne girdi sağlayan ve dağıtımını yapan bir Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) olan Türkiye Zirai

Dağıtım Kurumu'nun (TZDK) gübre pazarlama tekeli kırılmış ve özel tekellerin yolu açılmıştır (Ulukan, 2009: 111). Uyum programı dolayısıyla kamu kuruluşlarına ilişkin gerçekleştirilen bu düzenlemeler ile özel sektörün piyasadaki artan etkisi yine bu dönemde gerçekleşmiş, aynı zamanda tohumluk ve gübre fiyatları ile birlikte bu ürünlerin dış ticareti de serbest bırakılmıştır.

Tarım sektörünü destekleyici nitelikteki KİT'lerin azalan mevcudiyeti, küçük ve büyük üreticilerin piyasa koşullarına bağımlı hale gelişi kendi içlerinde bir ayrışmayı da beraberinde getirmiştir. Tarımsal üretimin büyük çoğunluğunu oluşturan küçük üreticiler, değişen koşullarda kaybetmiş oldukları girdi ve fiyat sübvansiyonları, düşük faizli kredilerin daralmasının ikamesi olarak ihtiyaç duydukları girdiyi piyasa merkezli anlayış içerisinde sağlamak durumunda kalmışlardır. Öte yandan tarımsal üretimin değişen koşulları ile ilişkili olarak, ürünlerin ticaretinde de önemli değişiklikler olmuştur. Bu durumun dış ticaret rejimine ilk elden yansımaları artan ithalat ve azalan ihracat olmuştur. "Dış ticaret açısından ortaya çıkan sonuçlara bakıldığında söylenmesi gereken noktalardan ilki, 1980 sonrası süreçte Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatının tarım ürünleri ithalatına oranla azalmaya başlaması ve nihayet 2000'li yıllarla birlikte ihracatın ithalatın altında kalmasıdır" (Tören, 2007: 14). 1984 yılında gıda ürünlerinin ithalatına uygulanan vergi ve harçlar indirilmiş ve dolayısıyla ithalat hacminde ciddi bir artış ortaya çıkmıştır (Ulukan, 2009: 112). Öte yandan iç ticaret hadlerinin bozulma eğilimine girmesi iki yönlü olarak gerçekleşmiştir. İlk olarak tarım üretici fiyatlarındaki artış düzeyi, mazot ve gübre gibi tarımsal girdi fiyatlarındaki artış düzeyinde geride kalmış, ikinci olarak ise tarım üretici fiyatlarının tüketici fiyatlarına göre alım gücü düşmüştür (Teoman, Tartıcı, 2012: 164-165). Olumsuz yönde etkilenen sektörlerin başında hayvancılık ve et üretimi gelmiştir. Bu durum yerel düzeyde hayvancılığın gerilemesine neden olmuştur (Ulukan, 2009: 112).

Tarihte Sözleşmeli Çiftçilik

Sözleşmeli çiftçilik uygulaması, dünya genelinde 1970'lerin ortalarında yaşanan sermaye birikim krizini takiben 1980 yıllardan itibaren, Türkiye özelinde ise 1990'lı yıllar itibaren yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Ancak bu uygulamanın önceki dönemlerde de kullanıldığı görülmektedir. Uluslararası kuruluşlar, devletler ve kapitalizmin sermaye birikim koşullarında meydana gelen değişimler genel olarak üretime etkisi tarımda da karşılık bulmuş ve sözleşmeli tarımın yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Sözleşmeli tarımın dünya ölçeğinde ilk örneklerinden olan uygulama alanı, 1885 sonrası dönemde Japonlar tarafından Taiwan'da şeker üretimidir. Uygulama biçimi olarak bugünkü ile daha bir benzerlik gösteren yıllar ise, 1940'lara gitmekte olup, bu tarihlerde Avrupa ve Kuzey Amerika'da tohumluk üretimde kullanılmıştır (Özçelik vd., 1999: 10). Türkiye

için ise gıda sanayinde üretici-sanayici ilişkisinin başlangıcı olarak değerlendirilen ilk şeker fabrikasının (Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.) kuruluş yılı olan 1926, aynı zamanda sözleşmeli üretim kapsamında ele alınabilecek uygulamaların da başlangıcı kabul edilmektedir (Ulukan, 2009: 128). Türkiye tarihinde sözleşmeli tarım uygulamasının bugünkü anlamda karşılığını bulduğu zaman ise 1960'lı yıllardır. Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün uygulaması tohum üretiminde ve Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin ise şeker pancarı üretiminde olmuştur (Ulukan, 2009: 23).

Türkiye'de 1960'lı yıllarda ilk olarak devlet tarafından uygulamaları ile karşılaşılan sözleşmeli tarımın özel sektörde uygulanmaya başlaması ise 1970'li yıllara dayanmaktadır. Özel sektörde bu uygulama ile üretimi gerçekleştiren ürün ise sanayi tipi domates olmuştur (Ulukan, 2009: 23). İlerleyen yıllarda, 1980'den itibaren temelleri atılan tarımda dönüşümün, 1990'larda yaygınlık göstermeye başlayan aynı uygulamaya ise bir sonraki başlıkta değineceğiz.

1990'lı Yıllardan Günümüze, Tek Seçenekli Tercih Hakkı: "Sözleşmeli Çiftçilik"

Tarımsal faaliyetin gerçekleşebilmesi doğal etmenlere bağımlı bir ilişkiye sahiptir. Üretim gerçekleşeceği alanın toprak yapısı, yağış miktarı, sıcaklık vb. doğal etmenler ürün çeşidini belirlemekle beraber, elde edilecek ürünün bir kullanım değerine¹ sahip olup-olmayacağını da belirleyecektir. Öte yandan doğal etmenler ise, bir başına/bağımsız seyir halinde değil, doğaya müdahaleler neticesinde çeşitli sonuçlar doğurabilmektedir. Kuraklık, sel, aşırı soğuk-sıcaklık bu çeşitliliğe dahildir. Dolayısıyla bir bütün olarak tarımsal faaliyet, mevcut sermaye birikim koşulları yaratılan değişik üretim biçimlerinden etkilenmekle beraber, tarihsel olarak sermaye birikim sürecinin doğa üzerindeki tahrip edici etkisinin sonuçlarıyla beraber yeni bir boyuta girmek durumunda kalabilecektir.

Tarımsal üretimin gerçekleşmesini, iki koşul üzerinden okuyabiliriz. Mevcut sermaye birikim süreciyle ilişkili olarak dışsal ve içsel faktörler. Dışsal faktörler kısaca toprağın kullanım yeteneği özellikleri, arazinin topografik özellikler ve iklim koşullarını kapsarken, içsel faktörler verimlilik,² üretim artışı için kullanılan teknoloji düzeyi ve sosyo-ekonomik faktörler kapsar (Aydın, 2007: 92).

1 "Bir şeyin yararlılığı onu kullanım değeri haline getirir. Ne var ki, bu yararlılık, havada duran bir şey değildir. Meta cisminin özellikleriyle belirlendiğinden, o olmadan var olamaz. (...) Onun bu özelliği, kendisindeki kullanım özelliklerinin elde edilmesinin insanlar açısından az mı yoksa çok mu emeğe mal olduğuna bağlı değildir" (Marx: 2011, 50).

2 Verimlilik kavramsallaştırması kapitalist ekonomiye içkin olarak kullanılmaktadır. Genel çağrışımı söz konusu bir üretim için mevcut sermayenin etkin kullanılmasını işaret eder. Ancak kapitalist ekonomide bahsi geçen bu kavramlar emek-gücünü bir maliyet unsuru olarak görmekte olup, üretim sürecinde kapitalistin karını maksimum düzeye çıkarmaya denk düşmektedir.

Söz konusu dışsal faktörleri biraz daha açmak gerekirse, tarımsal üretim doğal koşullara bağımlıdır. Kuraklık, sel, aşırı soğuk ve hastalık gibi etkenlerden dolayı üretimin kontrolü zordur. Farklı coğrafi koşullar ve toprak çeşitliliği nedeniyle standart üretimin gerçekleşmesi de kolay değildir. Ayrıca küçük işletmelerin yüksek sayısı da standart üretimin gerçekleşmesine olanak verecek kontrolün sağlanmasını engeller. Üretimin kontrolünü zorlaştıran bir başka etken de çiftçilerin üretim üzerindeki egemenliğidir. Üretim araçlarına sahip olan çiftçi ne üreteceği, üretim miktarı ve hangi girdileri kullanacağı konusunda kendi kararlarını verebilir. Sözü edilen nedenlerden dolayı klasik kapitalist yoğunlaşmanın tarımda gerçekleşmesi güçleşmekte, bununla birlikte sermaye, aktarma mekanizmaları üzerinde egemenlik kurarak besin zincirini kontrol etmektedir.

Sözleşmeli çiftçilik,³ firmalar ve üreticiler arasında belli bir ürünün ekimi, dikimi ve hasatını kapsayan, üreticinin üretimi gerçekleştirme yükümlülüğü karşısında firmanın da ürünü belli koşullarda satın almayı taahhüt ettiği bir üretim ve pazarlama şekli olarak ifade edilmektedir (Ulukan, 2009: 22). Tanımdan da anlaşılacağı gibi sözleşmeli üretim modeli, tarım, sanayi ve ticaret kesimleri arasında dikey entegrasyona⁴ dayanmaktadır (Teoman, Tartıcı, 2012: 171). Bu tanımlama, tarımsal üretici, firma ve ticaret kesimi arasında dikey entegrasyonu sağlayabilecek bir model olarak genişletilmektedir ve bir anlamda, tarımsal üreticinin yetersiz sermaye ve pazarlama sorunlarını vurgulayarak buna çözüm önerisi olarak görülmektedir (Aydın, 2007: 94). Bu modelde sözleşmeyle belirlenen süreçler içerisinde üreticiler tarafından toprak, işgücü ve üretim araçları sağlanmakta, firma tohum, gübre gibi üretim girdilerinin yanında teknoloji, kalite kontrol gibi araçlarla üretim sürecini denetlemektedir (Ulukan, 2009: 23).

Uygulamanın kapsam ve tanımı literatürde birbirine benzeyen ifadeler ile karşılık bulmakla birlikte, uygulamanın sonuçlarına ilişkin aynı oranda bir yakınsama görülmemektedir. Özellikle uygulamayı olumlayan yaklaşımlar, sözleşmeli çiftçiliğin ürünün alıcısı olan sanayiciyi pazarlama riskini almakla, söz konusu

3 “Sözleşmeler ‘piyasa sözleşmesi’, ‘kaynak sağlama sözleşmeleri’ ve ‘üretim yönetimi’ olarak üç ayrı biçimde yapılmaktadır. Piyasa sözleşmesi tipinde üretici ve alıcısı ürünün gelecekteki satım ve alım şartları hakkında anlaşır. Kaynak sağlama sözleşmesi tipinde alıcı toprak sağlama ve teknik danışmanlık dahil olmak üzere seçilen girdileri sağlamayı taahhüt eder. Son olarak üretim yönetimi tipinde üreticiler, girdi rejimleri ve ekim ile hasat yöntemlerini de kapsayan idari ve deneyim koşullarına uymayı kabul ederler” (Teoman, Tartıcı, 2012: 178-179).

4 “Dikey entegrasyonda, tarımsal üretim, sanayi ve ticaret sektörlerinde faaliyette bulunan bir işletme veya işletmeler topluluğunun iki veya daha fazla uğraşı aşamasını kendi kontrolü altına alır. Bu şekilde birbirini tamamlayan tarım, sanayi ve ticaret kesimleri önemli ölçülerde bir yönetim altında toplulaştırılmaktadır. Geriye doğru dikey bütünleşen sanayi ve ticaret işletmeleri, genellikle üretim döneminin başında çiftçiler ile bağlantı yaparak kendi üretim ve pazarlama faaliyetlerinin sürekliliği için gerekli olan malları karşılamaktadırlar” (Özçelik vd., 1999: 6).

üretici olan çiftçinin ise ürünün satışını garanti almasını öne çıkarmaktadır. Yine aynı yaklaşım çiftçinin sözleşme gereği bağımsızlığından ödün verdiğine vurgu yapmakta ancak verilen bu ödünün emek-gücü üzerindeki sosyal ve ekonomik etkilerini dert olarak edinmemektedir. “Sözleşmeli tarım yönetiminde, çiftçi bağımsızlığından ödün vermesine karşılık belirli bir ekonomik güvenceye kavuşabilmektedir (...) Yani, sözleşmelerle hem tarım kesimi hem de sanayi kesimi olumlu yönde etkilenmektedir” (Aydemir, Pıçak, 2008: 141). Ayrıca sözleşmeli çiftçilik uygulamasının tanımında da görülebileceği üzere ürünün söz konusu firma tarafından belli koşullarda alınacağı ifadesi, bir üretim ilişkisi olan tarımsal ürünün yetiştirilme aşamasında ve sonrasında oluşabilecek olumsuzlukları kimin üstleneceği sorusunu cevaplamayı gerekli kılmaktadır. Bir başka soru ise sözleşmeli çiftçilik uygulamasının bir tercih mi yoksa zorunluluk mu olduğu, tarihsel olarak nereye oturduğu, mevcut kapitalist sistemde emekçiler için ne anlama geldiği olmalıdır.

Sermaye birikiminin temel mantığını koruyarak kendini yeniden üretmek için 1980’lerden itibaren geçirdiği dönüşümün tarım kesimine olan etkisini daha önce tartışmıştık. Bu süreçte uygun koşulların yaratılmasında, büyük sermaye grupları, uluslararası kurum ve kuruluşlar, gerçekleştirilen anlaşmalar ve Türkiye’nin de bu seyre müdahil oluşunu aşama aşama gözlemleyebilmekteyiz. Özellikle sözleşmeli çiftçiliğin uygulama alanının yaygınlaşmasını varılan anlaşmalar ve yerelde buna uygun gerçekleştirilen hukuki düzenlemelerin genel bir özeti için Ulukan’ın aşağıdaki pasajını almak yararlı olacaktır.

“Türkiye’de tarımsal politikalara ait temel izler Ulusal Beş Yıllık Kalkınma Planları (BYKP) kapsamında takip edilebilir. 7. ve 8. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında⁵ ‘Yapısal Değişim Projesi’ adı altında oluşturulan tarımsal politikalar, Dünya Ticaret Örgütü Uruguay turu sonunda imzalanan anlaşmanın tarımla ilgili hükümleri, AB Ortak Tarım Politikası, serbest rekabet ve piyasa şartları çerçevesinde gerçekleştirilmesi planlanan hukuki ve kurumsal düzenlemeleri içermektedir. Bu kalkınma planları içerisinde ‘sözleşmeli üretim’in yer aldığı ilk kalkınma planları olması nedeniyle konumuz açısından önemlidir. 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda amaçlar bölümünde yer alan, tarım ürünleri fiyatlarına olan devlet müdahalelerinin azaltılması, bunun yerine kayıtlı üreticilere doğrudan gelir desteği verilmesi ve özellikle girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması sözleşmeli üretimin söz konusu dönemde yaygınlaşmasına yol açan başlıca politikalardan sayılabilir” (Ulukan, 2009: 131-132).

7. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın tarımsal politikalar ile ilgili bölümünde mevcut durum ve amaçlar, ilkeler ve politikalar bölümlerinde geçen değerlendirmeler tarımda azaltılan devlet müdahalesi ve piyasa koşullarına uygun hale getirilmesi açıkça ifade edilmektedir. Bu bağlamda kamu kuruluşlarının tarımsal

5 7. ve 8. Beş Yıllık Kalkınma Planları sırasıyla 1996-2000 ve 2001-2005 yıllarını kapsamaktadır.

üretimden tasfiyesi şu şekilde gerekçelendirilmektedir. “Üretimin yönlendirilmesi, pazarlanması, fiyat oluşumu, üreticiler hizmet götürülmesine yönelik üretici düzeyinde örgütlenme yetersizdir. Kamu kesiminde yetki dağınıklığı devam etmektedir” (DPT, 1995: 58). Bununla beraber tarımsal üretimin serbest piyasa koşullarına uyumlu hale getirilmesi “tarımsal destekleme politikaları, üretimin serbest rekabet şartlarında pazar sinyallerine uygun gelişmesi esas alınarak ve bu amaçla ayrılan kamu kaynaklarının daha rasyonel kullanılması gözetilerek yeniden yapılandırılacaktır” (DPT, 1995: 60) şeklinde ifade bulmuştur. Türkiye’de sözleşmeli üretimle ilgili atılan somut adımlar, yasal düzenlemeler ile karşılık bulmuştur. 30 Haziran 1996 tarih ve 22682 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ” bunlardan ilkidir (Aydın, 2007: 94).

8. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda sözleşmeli çiftçilik kapsamında öne çıkan düzenlemelerden birisi üretim sürecinde ve sonrasında yaşanabilecek olumsuzlara çözüm olarak “risk yönetim araçlarının” geliştirileceği üzerinedir. “... tarım ürünlerine yönelik sigorta sistemi, vadeli işlemler borsası, sözleşmeli tarım ve stok yönetimi araçlarının geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve etkin şekilde uygulamaya konulması sağlanacaktır” (DPT, 2000: 133). Bir diğer düzenleme ise “tarım-sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi, işleme sanayiinin rekabet edebilirliğini artırıcı nitelikte uygun ve kaliteli hammaddenin temini ile tarımsal sanayiye dönük sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması sağlanacaktır” (DPT, 2000: 133) şeklindedir. Söz konusu planda yer alan bir diğer düzenleme ise dikkat çekicidir. “Kırsal alanda tarım-dışı sektörlerle destek verilmesi ve kırsal sanayinin yaygınlaştırılması sağlanacaktır. Tarımdan çekilecek nüfusa yeni istihdam imkanları yaratacak projeler geliştirilecektir” (DPT, 2000: 133). Bu düzenleme tarım kesiminin tedrici olarak 1980 sonrasında piyasa koşullarına bırakılması ve azalan devlet desteğinin bir sonucu olarak, özellikle küçük üreticilerin, emek-gücünün mülksüzleşerek, işçileşme ve yarı-işçileşme sürecine gireceğinin itirafı gibidir.

2006-2010 yıllarını kapsayan, 9. Beş Yıllık Kalkınma Planı dahilinde doğrudan sözleşmeli çiftçilik vurgusu yer almamakla beraber, Ulukan’ın işaret ettiği üzere 2006 yılında yayımlanan “Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi” dahilinde “tarımsal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanmasına yönelik desteklerde, sözleşmeli üretim modeli gibi tarım-sanayi ilişkilerini güçlendirici ve sektörler arası bilgi ve teknoloji transferini etkinleştirici, yenilikçi girişimler desteklenecektir” (Ulukan, 2009: 137) ifadesi dolayısıyla 7. ve 8. Plana ile süreklilik içerisindedir. Yine 2006 yılı çıkarılan 5488 sayılı Tarım Kanunu ile tarımsal üretimin serbest piyasaya koşullarını bırakıldığını açık bir biçimde görülmektedir. Özgür Teoman ve Barış Tartıcı’nın aktardığı üzere kanuna göre “tarımsal hizmetlerde de devletin üretim, işleme, pazarlama gibi faaliyetlerden süreç içerisinde geri çekilmesi, buna karşılık bu faaliyetlerde özel sektörün rolünün artırılması” ifadesi yer al-

maktadır (Teoman, Tartıcı, 2012: 172). 2014-2018 yıllarını kapsayan 10. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda geçen "tarımda sosyal yapı gözetilerek üretim türüne göre yeter gelirli işletme büyüklüğü temelinde tarımsal işletmelerin etkinlikleri artırılacaktır"⁶ artıracaktır ifadesi ise ilerleyen sayfalarda değineceğimiz küçük üretici ve küçük üretici farklılaşmasında, küçük üreticilerin borçluluk ilişkisinde ve sözleşmeli çiftçiliğin bir tercih mi yoksa mecburiyet mi olduğu üzerinden tartışacağız.

Bahsi geçen düzenlemeler ve hukuki zeminin yaratılması ile sözleşmeli çiftçiliğin uygulamaları bu sürece paralel olarak varolmuştur. Daha önce değindiğimiz sözleşme ile belirlenen üretim sürecinin bileşenleri firmalar ve üreticilerdir. Firmalar üretim sürecinin denetlemek ve tohum, gübre, gibi üretim girdilerini sağlayan taraftadır. Öte yandan üretim araçlarında meydana gelen ilerlemeler ile teknik destek ile üretim sürecini destekler pozisyonadırlar. Üreticileri ise kendi içlerinde küçük ve büyük üreticiler olmak üzere iki türlü sınıflandırabiliriz. Söz konusu uygulamanın yarattığı sorunlardan birisi de bu noktada başlamaktadır. Bugün Türkiye tarım/gıda alanındaki merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimine bağlı olarak artış gösteren sözleşmeli çiftçilik uygulamasında, sözleşmeciler, şirket, kredi, fiyat ya da pazar güvencesi, teknik yardımlar gibi söylemlerle küçük üreticinin kendisine bağımlı hale gelmesini sağlamaktadır (Tören, 2007: 16). Burada bir soruyu hatırlamakta yarar var, küçük üreticiler özelinde sözleşmeli çiftçilik bir tercih mi yoksa mecburiyet midir? Daha önce değindiğimiz tarım kesimine yönelik süregelen dönüşüm, üreticiler için sözleşmeli çiftçiliği bir zorunluluk olarak dayatmıştır. Bu zorunluluk dolayısıyla küçük üreticiler ve büyük üreticiler arasındaki ayırmda daha da belirginleşmektedir. Sözleşmenin hazırlandığı aşamada üretilecek olan üründen, ürün teslim tarihi ve sözleşme uyarınca teslim edilecek olan ürün miktarının ne kadar kayıpla teslim edileceği firmanın belirleyiciliği ile kararlaştırılmaktadır. Sözleşmeli çiftçilik uygulamasına ilişkin 26/4/2008 tarihli ve 26858 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte meydana getirilen birkaç değişiklik 5/5/2014 tarihli ve 29110⁷ sayılı yönetmelikte özü itibari ile geçerliliğini sürdürmektedir. Bu bağlamda az önce bahsettiğimiz anlaşma başlıkları dahilinde, firma-üretici mutabakatı ile oluşturulacak olan sözleşmenin, yasal düzenlemedeki kapsamına bakmak yararlı olacaktır. 5/5/2014 tarihli 29110 sayılı, Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkındaki Yönetmeliğin 3. Maddesinin "g" bendine göre,

"Don, kuraklık, deprem, sel, dolu, fırtına, hortum, yangın, aşırı sıcaklık gibi doğal afetler nedeniyle ürünün zarar gördüğünün il/ilçe müdürlüğünden alınacak raporlar ile belgelendirilmesi halinde; alıcının üreticiden tazminat talep etmeyeceğinin; ancak alıcı ve üreticinin uğramış olduğu zararın tazmini konusunun

6 DPT, 10. Beşyillik Kalkınma Planı, Ankara: 2013. s. 100

7 Erişim Adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/09/20140905.pdf>

tarafarca karşılıklı mutabakat çerçevesinde sözleşmede açıkça belirtileceğinin; ayrıca hastalık, zararlı ve salgınların sözleşme ekinde yer alacak olan teknik şartname kapsamında alıcı ve üreticinin karşılıklı mutabakatı çerçevesinde değerlendirileceği” (2008: 2)

Bu madde üzerinden pekala şöyle bir soru sormak mümkün hale gelmektedir. “Doğal” afetler dolayısıyla meydana gelecek ürün zararlarına ilişkin öncelikli olarak rapor ve belgelendirilmesine yönelik vurguyu takiben, “ancak” ifadesi sonrasında “alıcı ve üreticinin karşılıklı mutabakatı” ifadesi özellikle küçük üreticileri firmanın hakimiyeti altına sokmaktadır. Özetle ifade etmek istediğimiz, zorunluluğun sonucu olan bu uygulama, küçük üretici için pazarlık gücünün olmadığı bir “sözleşmeyi” ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan sözleşmeciler şirketler, bu taahhütlerin ne kadarının yerine getirildiği bir yana, tohum, gübre vb. girdilerin de kendisinden alınması gibi şartlar koşarak ya da üretilen ürünün niteliğine dair şartlar belirleyerek küçük üreticinin kendi mülkü üzerindeki tasarruf hakkının elinden alınmasını sağlamaktadır (Tören, 2007: 16).

Üretici tarafında soyutlama düzeyi bu yazı dahilinde yeterli, genel olarak yetersiz olsa dahi, ikili bir ayırım yapmıştık. Sözleşmeli çiftçilik uygulamasının büyük üreticilere olan etkisi ise kuşkusuz küçük üreticilere etkisiyle farklılaşacaktır. Bu grup, uygulamanın küçük üreticilere etkisinin tersine bir avantaja sahip olabilmektedirler. Özellikle bu grubun firmalar ile gerçekleştirilen sözleşme dahilinde pazarlık güçleri bulunmaktadır. Öte yandan mevcut sermaye birikim koşullarının yarattığı farklılaşmadan ötürü tarımsal üretim alanında gerçekleşen teknik ilerlemenin temini noktasında da firmanın destek ve teşviklerinden ayrı olarak da varolabilmektedirler. Ayrıca bu gruptaki üreticiler toprakları genişletmek suretiyle yeniden üretimi gerçekleştirebilmektedirler. Bu yüzden bu gruptaki üreticileri kapitalist çiftçiler olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır (Güler-Müftüoğlu, Ulukan, 2010: 184). Bununla beraber, bu uzun vadeli süreç aynı zamanda sermaye birikimi, teknolojik yenilik ve ölçek büyütme için gerekli yatırım koşullarını sağlayamayan küçük üreticilerin zamanla tarımsal yapıdan çekilmeleri anlamına gelmektedir (Teoman, Tartıcı, 2012: 166).

Küçük üreticiler açısından borçluluk biçimindeki farklılaşma bir diğer önemli konudur. Tarım kesiminde devletin çekilmesi dolayısıyla üreticiler, düşük faizli kredi, desteklenmiş girdi, garanti bir alıcı ya da piyasaya giriş gibi devlet tarafından sağlanan olanaklardan yoksun kalırlar (Kılıç, Bor, 2009: 86). Böylece kredi piyasasından resmi yollardan uygun koşullarda kredi temin edemeyen küçük üretici, sözleşme sayesinde borçlu olduğu kırsal sermaye sahiplerini (büyük toprak sahibi, ağa, tüccar, tefeci vb.) sanayi sermayesi ile ikame etmiş olur (Teoman, Tartıcı, 2012: 174). Uygulamanın üretici tarafına yönelik dezavantajlı etkileri borç ilişkisi ile pekişir duruma gelecektir. Küçük üreticilere göre sermaye birikim düzeyleri yüksek olan orta ve büyük ölçekli çiftçiler, bir diğer deyişle

kapitalist çiftçiler bu noktada sermaye birikimlerini yeniden üretme noktasında avantajlı durumdadırlar. Ancak kısıtlı toprak büyüklüğü nedeniyle yetersiz çıktı ve girdi maliyetlerinin yüksekliği karşısında üreticinin eline geçen düşük fiyatlar sonucunda borçlanmanın giderek artacağı⁸ ve küçük üreticilerin mülksüzleşme sürecine gireceği beklenebilir (Güler-Müftüoğlu, Ulukan, 2010: 183). Öte yandan sözleşme aşamasında, bir nevi mecburiyet ilişkisi olduğunu ifade ettiğimiz uygulama, üretilecek ürün konusunda üreticiye ne kadar az seçim şansı tanıyor- sa, söz konusu firmaya ise ilişkiye girdiği üreticinin sermaye birikim düzeyine göre o kadar az şans tanımaktadır. Dolayısıyla yetiştirilecek ürün seçiminde karar sürecinde hem ürün deseni azalma ihtimali taşımakla ve bununla ilişki olarak pasif durumda olan üretici kendi ürettiği ürüne dahi yabancılaşma eğilimi taşıyacaktır. “Model, uzun dönemde tarımsal üretimin tamamen piyasa koşullarına terk edilmesine zemin hazırlamaktadır. Sözleşmeli üretim, Amerikan tipi tütün, sanayi tipi domates gibi sadece piyasa değeri ve kısa dönemli getiri oranı yüksek ürünleri ön plana çıkartarak ürün deseni üzerinde sadeliğe yol açmaktadır” (Ay- dın, 2007: 99).

Tarımda Kadının Görünmeyen Emegi

Daha önceki başlıkta sözleşmeli çiftçilik özelinde, tarım kesiminin üretim biçiminde meydana gelen değişmeyi ortaya koymaya çalıştık. Bir ön sonuç olarak mevcut üretim ilişkisinin, tarım kesiminde üretim yapan, özellikle küçük üreticilerin varlık-yokluk mücadelesine çekildiği, kendini yeniden üretilmeleri noktasında işçileşme, yarı-işçileşme sürecine girdiğini görmekteyiz.

Bu süreçte bir yanda kapitalist çiftçi ya da kapitalistleşme sürecinde olan büyük üreticiler, diğer tarafta borçluluk ve mülksüzlüşme kısılacı içerisinde olan küçük üreticiler. Özellikle küçük üreticiler var olan koşullara uyum sağlama noktasında, kendi üretimini gerçekleştirirken, öte yandan girmiş oldukları borçluluk kısılacında başka tarlalarda emek-güçlerini satmak zorunda kalmaktadır. Yine geçmiş uzun yıllara dayanan patriarkal sistem dolayısıyla, sömürü koşullarının arttığı bu süreçte ücretsiz aile işçiliği özelinde kadın ve çocuk emegi de tartışma kapsamına girmektedir. Dolayısıyla söz konusu uygulama, bu ilişkiler dolayısıyla kadını olası kriz durumlarından çıkış yolu olarak kullanmayı sürdürmektedir.

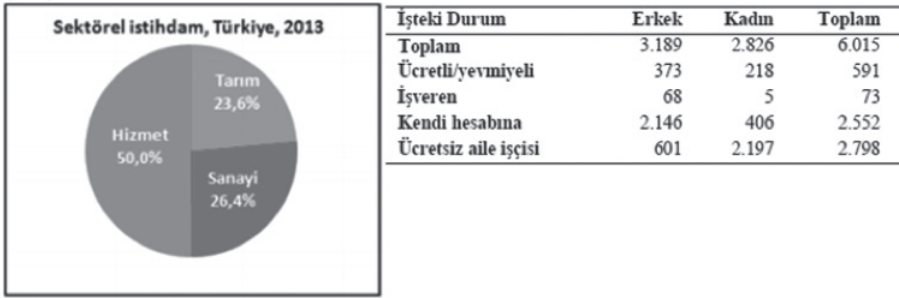
Tarımsal üretimde kadının emegini bir taraftan tarlada çalışan ücretsiz aile

8 Umud Ulukan'ın “Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği” adlı çalışmasında görüldüğü üzere saha araştırması yapılan Sultaniye’de görüşülen üreticilerin %97’sinin borçlu olması borç ilişkisinin yoğunluğu konusunda dikkat çekicidir (Ulukan, 2009: 262).

9 “Kadınlar ev içinde iş yaparken de, ev dışında alışveriş yaparken de, çocukları okula, kursa, derse götürürken de ev emegi zamanının dışında değildirlir: ‘Günün akışı, ev içindeki ve ev dışındaki çeşitli faaliyetlerin bir bileşkesi’dir” (Acar-Savran, 2013: 20).

işçisi olarak görmek mümkünken, öte yandan ev içinde görünmeyen emeği⁹ kapsamında görülebilir. Kadın emeğinin neden ucuz, esnek, güvencesiz olduğuna dair sorular patriarka-kapitalizm ilişkisi dahilinde sorulabilir. Bununla birlikte toplumsal olarak gerekli emek zamanı sağlayan emek-gücünün yeniden üretimi ile sermayenin basit yeniden üretimi arasında sıkı bir ilişki vardır (Ergüder, 2011: 1). Benzer bir biçimde emek-gücünün yeniden üretimi ise kadının ev içinde görünmeyen emeği ile ilişki içerisindedir. Kendini yeniden üretebilmek için emek-gücünü satmak gelir sağlarken, ödenmiş emek zamanının eve girişi beraberinde kadına dayatılan toplumsal rol ise, evin bakım işlerinin, hanehalkının ihtiyaçlarının giderilmesi olmaktadır. Kadının kapitalist ilişkilerin, üretim süreçlerinde yeniden üretim alanında yer alan “minnet”, “güven”, “şefkat”, “anlayış” benzeri duygulanımlarla kurulması, kadının toplumsal cinsiyetçi işbölümündeki yeri ile uyumlu görülmektedir (Ergüder, 2011: 7).

Tablo 1: İstihdamın Sektörel Dağılımı ve Tarımda Çalışan 15 Yaş Üstü grubun Dağılımı (Bin Kişi) (2013)¹⁰

Kaynak: TÜİK (www.tuik.gov.tr)

2013 yılı itibari ile toplam nüfus 76.667.864 kişi iken, kadın nüfusunun bu pay içindeki oranı %49,8, 29 milyonunu oluşturmaktadır. İstihdamın sektörel dağılımına göre ise, tarımın payı %23,6’dır. Bu bağlamda “Tarımda Çalışan 15 Yaş Üstü Grubun Dağılımı”na baktığımızda kadınların toplam içindeki payı yaklaşık olarak %50’nin biraz altındadır. Ücretsiz aile işçisi olarak ise kadınlar erkeklere göre fazla olmakla beraber, kadınların emek-gücüne toplam katılımı içerisinde ise bu pay neredeyse %80’e tekabül etmektedir. Yani tarımda kadının oransal olarak görünürlüğü dahi, görünmeyen emeğini açıkça ortaya koymaktadır.

Tarımsal üretim sürecinde tohumun saklanması ürünlerin yetiştirilmesine, hasattan ürünün sofraya ulaşımına kadar farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda kadın emeği en büyük ortak paydadır (Candan, Özalp-Günel, 2013: 93).

¹⁰ http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/yayinrapor/HIA_2013.pdf Erişim Tarihi: 15.06.2015

Tarladan eve uzanan bu emek-sürecinin sebep olduğu ağırlığın yanında, ataer-kilite dolayısıyla kadın üzerindeki yükün biçimleri de çeşitlenmektedir. Kadının medeni durumunun bir farklılık yaratmadığı, gerek hane içi, gerek hane dışından kimselerce, gerekse politik düzeyde kadınlık üzerinden ayrımcılığa uğradığı bilinmektedir.¹¹

Sonuç yerine

Kapitalist üretim tarzı, hayatın her alanına mevcudiyetini taşımakta ve ardından dönüştürmektedir. Kültürden eğitime, sanayiden tarlaya ve toplumsal cinsiyetten doğaya üretim ilişkilerini ve üretimin gerçekleşmesi ise mecburi ihtiyacı değişken sermaye olan emek-gücünü yeniden şekillendirmektedir. Söz konusu alanların hepsi bir bütün olarak toplumsal yeniden üretim için ayrı ayrı önemli yer tutmaktadırlar. Bu çalışmada gördüğümüz tarımsal üretim özelinde sözleşmeli çiftçilik ise tarihte örnekleri görülmüş, ancak bugün için artan bir uygulama alanı bulmuştur. Tarımsal üretim dolayısıyla gıda, canlılığın temel gereksinimlerindedir. Üretime konu olan tarımsal ürünler, bir başka deyişle ürün çeşitliliğinin ifadesi olarak ürün deseni üretim uygulamalarına göre azalabilmektedir. Bununla beraber söz konusu gıdaların ürün deseninin azalmadığı durumlarda dahi aynı ürün kendi içlerinde sağlıklı ya da sağlıklı olarak ayrıştığı da görülmektedir. Daha öz bir ifade ile bugün artan organik gıda üretimi, söz konusu ürünlerin tüketimini gerçekleştirebilen sınıfları farklılaştırmaktadır.

Öte yandan tarım kesimindeki değişen üretim biçimleri, emek-gücünün kendini yeniden üretebilmesi noktasında, mülksüzleşme, işçileşme, yarı-işçileşme gibi sonuçlar doğurabilmekte, bu süreçte ise kadın ve çocuk emeğini yarattıran artı-değerin fazlaştırılması noktasında kullanılmaktadır. Buna ek olarak sözleşmeli çiftçilik, küçük üreticilerin şu an için topraklarını ellerinde tutmalarına izin veriyor olsa da, tedrici olarak ya da kriz dönemlerinde köylülerin tarımsal üretimden dışlanması ihtimalini de taşımaktadır.

11 29 Ağustos 2012 Isparta'nın Yalvaç ilçesinde, Nevin Yıldırım'ın Nurettin Gider'in tecavüzüne uğraması ve sonrasında yaşanan olaylar, kadının tarım kesiminde sağladığı emek-gücünün hem ekonomik anlamda hem de hem de sosyal anlamda, nasıl bir ilişki içerisinde olduğunu göstermesi bakımından acı bir örnektir. Nevin pamuk işçisi, pancar işçisi, nohut işçisidir. Öldürdüğü adam da bu işçilerin şefi, işverenidir yani. Geçimini sağladığı parayı ondan almaktadır. Ona karşı çıkamamasının nedenlerine bakarken bunu da görmek, işçinin/kadının davranışlarının neye tekabül ettiğini anlamak gerekir. Bu bağlamda yaşananlar tekil bir olay olmaktan çıkıp, erkek egemen sistem-kapitalizm ilişkisi içerisinde değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Söz konusu olayın seyri ile ilgili: <http://t24.com.tr/haber/bana-tahrik-indirimi-yapilmaz-abla-sonucta-ben-bir-erkegi-oldurdum,297028> , Erişim Tarihi: 16.06.2015

Kaynakça

- Aydemir, C., Pıçak, M., (2008), “Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Atası Bütünleşmeye Etkileri”, D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, s: 10, ss: 129-147.
- Aydın, B., (2007), “Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli”, Ekonomik Yaklaşım, c: 17, s: 65, ss. 91-105.
- Candan, E. Günal, S. Ö. (2013) “Tarımda Kadın Emeği”, Tarım Ekonomisi Dergisi, s: 19 (1), ss: 93-101.
- DPT, (1995), “7. Beş Yıllık Kalkınma Planı”, Ankara.
- DPT, (2000), “8. Beş Yıllık Kalkınma Planı”, Ankara.
- DPT, (2006), “9. Kalkınma Planı”, Ankara.
- DPT, (2013), “10. Kalkınma Planı”, Ankara.
- Ercan, F., (2004), “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirirel Bir Bakış”, Neoliberalizmin Tahribatı 2, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (drl.), İstanbul, Metis Yay., ss. 9-43.
- Ergüder B., (2011), “Küçük Üretim, Birikim Ve Kadın Emeği: Mikro Kredi Uygulaması”
- Güler-Müftüoğlu, B.,(2006) “AB’de Türkiye’de Kadın Olmak: Eşitsizliğin Gölgesindeki Eşitsizlik!”, İktisat Dergisi, s: 469, ss: 40-44.
- Kılıç, İ., Bor, Öz., (2009), “Sözleşmeli Tarım, Devlet ve Hukuk”, TTB Dergisi, s: 86, ss: 102-120.
- Marx. K.(2011), “Kapital I”, İstanbul, Yordam Kitap.
- Oyan, O., (2004), “Tarımsal Politikalardan Politikasız Bir Tarıma Doğru”, Neoliberalizmin Tahribatı 2, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (drl.), İstanbul, Metis Yay., ss. 9-43.
- Özçelik, A., A. Turan, H, Tanrıvermiş (1999) “Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Gelir Üzerine Etkileri”, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- T.C. Resmi Gazete, “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ” (1996), 22682, 30 Haziran 1996.
- T.C. Resmi Gazete, “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ” (2008), 26858, 24 Nisan 2008.
- T.C. Resmi Gazete, “Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik”, (2014) “Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ” (2014), 29110, 5 Mayıs 2014.
- Savran, G., (2004) “Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx’dan Delphy’ye Bir Ufuk Taraması”, G. Savran’ın Beden Emek Tarih kitabından bir bölüm, Kuram Yayıncılık İstanbul, ss: 15-78.
- Teoaman, Ö., Tartıcı, N. B. (2012), “Türkiye Tarımında Sözleşmeli Üreticilik Kapitalist Dönüşümde Bir Halka Olabilir mi?”, c: 30, s: 2, ss: 163-184.
- Tören, T., (?), “Dünyada ve Türkiye’de Tarım Sektöründe Genel Eğilimler”, Almanak 2006 Analizleri içinde, S. Kurt (Ed.), İstanbul: SAV
- Ulukan, U., (2009), “Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği”, SAV, İstanbul.